

ילדות באימפריה הביזנטית המוקדמת: המשכיות ושינוי

מור כהן-רז

תקציר

עבודת הדוקטורט מתמקדת בבחינת המשכיות ושינוי של נורמות ושל חיי יומיום לאור התבססותה של הנצרות כדת המדינה באימפריה הרומית המזרחית, על מורשתה הקלאסית. בחינה זו נעשתה דרך בירור מספר סוגיות הקשורות לחייהם ומותם, חינוכם, תפיסתם וייצוגם של ילדים באימפריה הביזנטית המוקדמת. הוחלט להתמקד בילדים עד גיל שבע בהתייחס לחלוקה המקובלת בתקופה, הרואה בגילאים אלו את שלב הילדות הראשון, אחריו אמורים היו הבנים וחלק מהבנות להתחיל את מסכת לימודיהם או את הכשרתם המקצועית (מובן שרבים לא זכו לכך, והחלו לעבוד בעבודות שאינן דורשות מיומנות מיוחדת). דיון נוסף הוקדש לתיאוריות ופרקטיקות הנוגעות לעוברים, וזאת בכדי להציע ראייה רחבה ככל האפשר של מקום הילד במחשבה ובחברה. נקודת ההתחלה של המחקר היא שנות שלטונו של קונסטנטינוס הגדול (306-337 לספירה), הקיסר הראשון שקיבל עליו את הנצרות ותמך בה באופן פעיל. נקודת הסיום היא הועדה הכנסייתית האויקומנית "In Trullo" (קונסטנטינופול 691), שהקאנונים שנקבעו בה עוסקים, לראשונה באופן מקיף, בענייני משפחה ואורח חיים. המחקר מתמקד במרחב הגיאוגרפי הנתון לשלטונה של האימפריה הרומית המזרחית, תוך התייחסות מתאימה להתפתחויות במערב.

שני הפרקים הראשונים עוסקים בסוגיות מתודולוגיות ומהווים את הבסיס העיוני של העבודה. הפרק הראשון, "היסטוריה, תיאוריה ומתודה" עומד על ההיסטוריוגרפיה של העיסוק בילדות בחברות עבר, תוך מיפוי תיאוריות רלוונטיות. על רקע זה מוצגות התשתית התיאורטית של המחקר והמתודולוגיה המשמשת בו. הפרק השני, "מקורות ראשוניים – מתודולוגיה ורלוונטיות" סוקר את סוגי העדויות ההיסטוריות המשמשות בעבודה, ומבהיר את יתרונותיהן ואת הבעייתיות הגלומה בהן. בנוסף, הרלוונטיות של כל סוג מקורות לנושא המחקר מוצגת באמצעות כמה דוגמאות.

השאלה המרכזית העומדת בבסיס המחקר היא האם השתנו תפיסת הילדות וחוויית הילדות באימפריה הביזנטית כתוצאה מההכרה הרשמית בנצרות והתבססותה של זו לאורך המאות הנדונות. מנגד, ידוע שהביזנטים ראו עצמם כרומאים לכל דבר – ולכן יש לבחון את מידת

המשכיותן של נורמות ופרקטיקות קלאסיות באימפריה המזרחית. בכדי לענות על שאלות ממין זה יש צורך במחקר משווה. בשל כך, כל הפרקים המרכיבים את חלקה השני והנושאי של העבודה פותחים בחקירת השאלות שעל הפרק ביחס לעולם הרומי. כיוון שלמחשבה היוונית הקלאסית נודעה השפעה ניכרת על התפתחויות מאוחרות יותר בספרות, ברפואה ובפילוסופיה, נלקחה גם היא בחשבון במקומות המתאימים.

הפרק השלישי, "המשפחה", עוסק ברקע המיידני ביותר לחייהם של (רוב) הילדים. הדיון פותח במשפחה הרומית ובאידיאלים הסובבים אותה, ועוסק בנושאים כגון נישואין, גירושין, פלגשות ופרישות, שלכולם השפעה מיידית על מעמדם המשפטי והחברתי של ילדים. לאחר דיון העוסק בעולם הנוצרי המוקדם, הוקדש תת פרק נפרד לחקיקה של קונסטנטינוס הגדול. בעבר נטה המחקר לייחס לחקיקה הנרחבת של קיסר זה מניעים נוצריים, אולם טענות ממין זה זכו לבחינה מחודשת בעשורים האחרונים. מכל מקום, הדגש המושם בחקיקה זו על ענייני משפחה וחברה הופך את הדיון בה להכרחי בהקשר הנוכחי. חלקו האחרון של הפרק עוסק הן במחשבה על המשפחה באימפריה הביזנטית המוקדמת והן בפרקטיקות של חיי יומיום.

הפרק הרביעי, "דימויי ילדים וילדות" מתמקד במחשבה הפילוסופית העוסקת בילדים ובילדות תוך סקירת התפתחותה לאורך התקופה בה עוסקת הדיסרטציה. במסגרת זו הוקדש דיון נפרד להגדרת אוצר המלים המתאר את שלבי החיים השונים. הפרק פותח בהתייחסות למחשבה היוונית הקלאסית וממשיך בבחינת התפתחויות בתקופה הרומית, במאות הראשונות של הנצרות ובתקופה הביזנטית המוקדמת.

הפרק החמישי, "העובר", עוסק בילדים טרם לידתם, תוך התייחסות מקבילה לתיאוריה ולחיי היומיום. הדיון פותח בכתביהם של רופאים ופילוסופים יווניים, שהשפעתם המהותית על מחשבה ורפואה מאוחרות יותר אינה מוטלת בספק. החלק העוסק בעולם הרומי מציג תיאוריות הקשורות למהותו ולשאלת אנושיותו של העובר, ואף מתייחס לפרקטיקות רפואיות כגון הפלה ושימוש באמצעי מניעה. בנוסף, הוקדש מקום לדיון בממד המשפטי, הנוגע לשאלות בסיסיות כגון מעמדו החוקי של העובר וחוקיותן של הפלות. הפרק ממשיך ועוסק במחשבה הנוצרית הקדומה אודות טבעו של העובר, ומסתיים בבחינת התפתחויות פילוסופיות ושינויי פרקטיקות בתקופה הביזנטית המוקדמת.

בדומה לפרקים הקודמים, הפרק השישי, "חיי ילדים – מספר היבטים", מתרכז בחיי היומיום של ילדים תוך שימוש במחקר משווה. בחרתי להתרכז במספר נושאים מרכזיים, כגון לידה וטיפול ברך הנולד, מעמד חוקי, חינוך ביתי, נטישה ושעבוד, וכן מוות ואבל. דיונים אלו מעשירים ומעבים

את המסקנות בנוגע לדימויי הילדים שנסקרו בפרק הרביעי. כך, לדוגמא, הממצאים אודות המחשבה הפילוסופית אודות גורלם של ילדים לאחר המוות מתקשרים לבחינת עדויות רומיות, נוצריות מוקדמות וביזנטיות העוסקות בגילויי אבל ובהנצחת ילדים. עבודת המחקר נחתמת בסיכום כללי העומד על שינויים פילוסופיים ותיאולוגיים, ועל השפעתם של אלו על חיי היומיום של ילדים באימפריה הביזנטית המוקדמת.

בחינת מוסד המשפחה לאורך התקופה בה עוסקת העבודה העלתה כי בעוד שהמחשבה, החוק והנורמות הרומיות נמנעו מלהתערב בממלכתו של אב המשפחה (*paterfamilias*), הרי שהנצרות ביקשה, משלב מקודם מאוד, לקבוע אמות מידה מוסריות והתנהגותיות להסדרת חיי המשפחה של מאמיניה. כך, למשל, למוסד הנישואין נוספה משמעות ומהות דתית-רוחנית, בעוד שהנורמות המסדירות אותו הפכו מוגדרות יותר. יתרה מזאת, הנצרות אף יצרה דימוי דו-ערכי של המשפחה. מצד אחד, ההיררכיה הקלאסית אושררה וערכים כגון ציות וכבוד בתוך התא המשפחתי הודגשו. מנגד, נוצר אתוס חדש של פרישות ונזירות, המעמיד את קשרי המשפחה במקום השני לאחר הדבקות הדתית. כך נוצר אורח חיים חדש ולגיטימי, שאפשר לנשים ואף לילדים לפרוץ את גבולות המרות המשפחתית תוך ערעור על סמכותו של אב המשפחה. אפשרות זו, אמנם, לא הייתה זמינה לכולם; במקרים מסויימים נכפה אורח חיים זה על ילדים בניגוד לרצונם. ובכל זאת, הבחירה בחיים של פרישות אפשרה, לראשונה, לילדים לקבוע את גורלם באופן פעיל, ואף טמנה בחובה הבטחה ליוקרה רוחנית ודתית.

פער גדול קיים בין המחשבה הקלאסית אודות ילדים ותכונותיהם לבין התיאוריות הנוצריות העוסקות בנושאים אלו. אף חיבור יווני או רומי לא הוקדש באופן בלבדי לדיון בטיבה ובמאפייניה של הילדות. הערות מזדמנות בכתבי הפילוסופים העתיקים מצביעות על הערכה שלילית בבסיסה, הרואה בילדים בני אדם בלתי מושלמים, ולכן מתייחסת אליהם כאל גורם שולי בחברה. לצד תפיסות פילוסופיות אלו חשוב לציין גם את העדויות הספרותיות המעידות על כמיהתם של אנשים להפוך להורים, על השמחה בילדים ועל ההכרה בתכונותיהם החיוביות. קולות אלו מוכיחים כי ילדים בעולם הקלאסי זכו לאהבה, להערכת תכונותיהם הייחודיות ולטיפול מסור. למרות זאת, הילדות ככלל נתפסה כתקופת-חיים חסרת ערך מהותי ועצמאי; זהו שלב שיש "לגדול מתוכו" מהר ככל האפשר.

הנצרות הביאה לשינוי בסיסי בתפיסת הילדות. ילדים, ואפילו עוברים, הוכרו ככני אדם לכל דבר ועניין מתוך ההכרה הבסיסית שכל יצור אנושי הוא יצירה אלוהית. תפיסות ממין זה היו קיימות כבר במחשבה היהודית, אך הן זכו לתהודה נרחבת רק עם עליית הנצרות והתפשטותה

כדת המרכזית במרחב היס תיכוני. יתרה מזאת, מילותיו של ישו העניקו לילדות עצמה ערך רוחני ודתי מהותי. תלמידיו, ובהמשך גם מאמיניו, נדרשים להיות "כילדים" בכדי לרשת את מלכות השמיים. אין ספק כי המסר המהפכני של ישו רוכך ועובד בידי פאולוס ובידי אבות הכנסייה, אך ההערכה המהותית של תכונות שתוארו כ"ילדות" כחיוביות ונושאות ערך רוחני נותרה בעינה, והיא מהווה את התשתית למחשבה אודות ילדים והיחס אליהם במאות הראשונות לספירה.

הדיון הפילוסופי בילדות וילדים השתנה מבסיסו עם עליית הנצרות; האם הייתה לשינוי זה השפעה על חיי היומיום של ילדים באימפריה הביזנטית המוקדמת? מובן מאליו שפרקטיקות שהיו נהוגות בעולם הקלאסי המשיכו להתקיים; הפלות בוצעו וילדים ננטשו ונמכרו לעבדות. השינוי האמיתי התרחש, קודם כל, ברמה המוסרית והאתית. האוכלוסייה הנוצרית ההולכת וגדלה נדרשה לחיות על פי אמות מידה חדשות, שהפרתן עשויה לאיים על עצם ההשתייכות לקהילה הדתית ואף על חיי העולם הבא. ההכרה התיאורטית בערכם של ילדים חלחלה אט-אט גם לממד המעשה, כפי שניתן להקיש מעדויות מן המאות הרביעית, החמישית והשישית. שינוי זה מקביל להחלשות סמכותו של אב המשפחה ולהתערבות ההולכת והגוברת של הכנסייה בחיי היומיום של מאמיניה.

ההערכה הנוצרית הדו-ערכית של חיי המשפחה לוותה בגישה דומה ביחס להולדת ילדים. הולדה במסגרת המשפחה נתפסה בדרך כלל כחיובית, והילדים עצמם כברכה אלוהית. יתרה מזאת, הנצרות גינתה באופן גורף שימוש באמצעי מניעה וביצוע הפלות, בעוד שהחוק הרומי התייחס לבחירה באמצעים אלו כנתונה לסמכותו הבלעדית של אב המשפחה. בנוסף, אבות הכנסייה הוקיעו נטישת ילדים ומכירתם לעבדות בצורה מוחלטת, אם כי נמנעו (החל מהמאה הרביעית) מלהאשים הורים עניים באחריות למעשים אלו. קשה להעריך את השפעתם של גינויים אלו על שיעור ההפלות, הנטישה והשעבוד. המוסר הנוצרי, עם זאת, הביא להקמתם של בתי-מחסה עבור תינוקות שננטשו. למרבה הצער, העדויות לקיומם של מוסדות אלו מוגבלות למאה השישית בלבד.

התפתחות חשובה נוספת חלה בתחום החינוך. לפי העדויות המקוטעות שבידינו, נראה כי בעולם הקלאסי הופקדו הילדים וחינוכם בידי אומנות ועבדים; אף חיבור פילוסופי לא הוקדש לשאלת החינוך המוסרי והאינטלקטואלי המתאים לילדים קטנים. התעלמות זאת עומדת ביחס הפוך לחשיבות שיוחסה לחינוך גבוה ביוון וברומא. יש להדגיש, עם זאת, שהמקורות שבידינו מוגבלים למעמדות העליונים בלבד. לעומת זאת, כמה אבות כנסייה כתבו חיבורים מפורטים המתמקדים בחינוך הביתי. הם אינם מוקיעים את השימוש באומנות ובמטפלים אחרים, אך

מדגישים חזור והדגש את האחריות הכבדה הרובצת על כתפי ההורים לחנך את ילדיהם כראוי. פנייה זו אינה מוגבלת למעמדות הגבוהים בלבד. המקורות ההגיוגרפיים נושאים עדות לכך שגם הורים ממעמדות נמוכים הכירו בחשיבותו של חינוך ראוי מגיל צעיר, והתאמצו להבטיחו לילדיהם; הבחירה בנתיב של חינוך והשכלה על פי אמות מידה נוצריות הקנתה אפילו לילדים ממעמד נמוך סיכוי להגיע לעמדות בעלות השפעה ולתהילה נצחית.

התפיסה הנוצרית העניקה לילדות מהות רוחנית ודתית, וזאת על אף שהמסר המהפכני של הברית החדשה עובד ורוכך בידי פאולוס ואבות הכנסייה. הכרה בסיסית זו לא תורגמה באופן מהיר ורציף לחיי המעשה, והשפעותיה על חיי המעשה היתה עשויה, במקרים מסויימים, להרע את תנאי חייהם של ילדים (שהוקדשו לחיי פרישות כנגד רצונם, לדוגמא). למרות זאת, השינוי הבסיסי שהביאה עמה הדת הנוצרית טמון בהיווצרותן של אפשרויות חדשות, הפתוחות לבחירתם של ילדים. השפעתן של הנורמות המוסריות הנוצריות על חיי הילדים הופכת ברורה וחד משמעית יותר עם חלוף השנים, אך המהפך הבסיסי טמון כבר במילותיו של ישו: "הניחו לילדים ואל תכלאו אותם מבוא אלי, כי מאלה מלכות השמיים" (מתי 19.14).